

مقاله علمی

تبیین مردم‌شناختی جوامع کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا در شمال غرب ایران بر پایه فرهنگ مادی تدفین

سید ایمان افضل^۱، فرشید ایروانی قدیم^۲، احمد چایچی امیرخیز^۳

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۰۲، تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۰۹/۱۵)

چکیده

در بررسی مسیر مهاجرت اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا از شرق به غرب و در جهت شناخت ویژگی‌های فرهنگی این اقوام در شمال غرب ایران، شیوه معماری تدفینی شاخص این اقوام با عنوان فرهنگ تدفین کورگانی در حوزه مطالعاتی بررسی و مشخص می‌شود. برای روشننگری موضوع چگونگی حضور اقوام کوچ‌روی جنگجوی اوراسیا سنوالات ذیل در این پژوهش مطرح شدند: بر اساس کدام یافته‌ها حضور فرهنگ اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا در ایران قابل معرفی است؟ کورگان‌های شمال غرب ایران به لحاظ ساختاری به چند گونه قابل شناسایی هستند؟ اقتصاد معیشتی اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا بر چه پایه‌ای استوار و چگونه قابل مدل‌سازی است؟ برای جواب به این سنوالات از شیوه تحلیلی- بنیادی استفاده شد و در پاسخ به ابهامات مربوط به حضور این اقوام در حوزه مطالعه، کورگان به عنوان معماری تدفینی و تنها شاخص معماری این اقوام، گونه‌شناسی و مورد مطالعه تطبیقی با حوزه‌های فرهنگی هم‌جوار قرار گرفت. همچنین با بررسی یافته‌های به دست آمده از کورگان‌ها نقش آنها در زندگی این اقوام و ارتباطات فرهنگی منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای آنان تحلیل گردید.

کلیدواژه‌ها: اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا، شمال غرب ایران، تدفین، کورگان

۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

۲ دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول)، iravanline@aui.ac.ir

۳ استادیار پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و گردشگری

مقدمه

در بررسی جوامع انسانی و شناخت فرهنگ‌های گذشتگان، لزوم مطالعه جنبه‌های مادی و معنوی تدفین و شیوه‌های آن ضروری است. مطالعه درباره نحوه تدفین‌ها اطلاعات جالب توجهی درباره فرهنگ‌ها، اعتقادات و عملکرد جوامع، بازسازی مناسبات فرهنگی و تجاری، ارتباط انسان‌ها با محیط زیست و فناوری اقوام در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد. قبور بدون ارتباط با استقرارها، اطلاعات ناشناخته‌ای از جوامع کوچ‌رو را در برمی‌گیرند و تنها آثار باقی‌مانده آنها محسوب می‌شوند. با توجه به اینکه بعضی از قبور و تدفین‌ها قابلیت انتساب به فرهنگ خاصی را دارند، پژوهش درباره این نوع قبور و تدفین‌ها از جایگاه خاصی در مطالعات باستان‌شناسی و مردم‌شناختی برخوردار است. نوعی از این قبور کلان سنگی که به عنوان کورگان معرفی می‌شوند، بر اساس یافته‌های فرهنگی در این قبور قابل انتساب به اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا هستند که شناسایی این قبور، حضور و شیوه حرکت این اقوام را در مناطق مختلف نشان می‌دهد.

بر اساس بررسی‌های انجام شده فرهنگ تدفین کورگانی در آخرین مرحله از افق کرارس در عصر برنز میانی بر بخش‌هایی از قفقاز جنوبی حاکم گردیده که تاکنون درباره خاستگاه و منشأ آن مباحث زیادی مطرح شده است. در عصر برنز تدفین‌های کورگانی در محدوده جغرافیایی اوراسیا، قفقاز، شمال و شمال غرب ایران مشخص شده‌اند که با توجه به ساختار معماری و آثار اهدایی قبور می‌توان آنها را به اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا منتسب کرد. این اقوام از هزاره چهارم تا اوایل هزاره اول پ.م. در دسته‌های بزرگ و کوچک به سمت غرب حرکت کرده‌اند. مسئله اصلی این پژوهش چگونگی حضور اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا در شمال و شمال غرب ایران است.

مهمترین سؤالات این پژوهش عبارتند از: بر اساس کدام یافته‌های فرهنگی، حضور فرهنگ اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا در ایران قابل معرفی است؟ کورگان‌های شمال و شمال غرب ایران به لحاظ ساختاری به چند گونه قابل شناسایی هستند؟ اقتصاد معیشتی اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا بر چه پایه‌ای استوار است و چگونه مدل‌سازی می‌شود؟

مطالعات و مقالات بسیاری درباره ریشه‌یابی فرهنگ معماری تدفین کورگانی انجام شده است، اما منبعی جامع وجود ندارد که بر اساس یافته‌های فرهنگی نوشته شده باشد. در تحقیقات

بیشتر اروپاییان به واسطه ساخت پیشینه فرهنگی، ریشه‌های زبانی هندواروپایی برای اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا در نظر گرفته شده که در تحقیقات جدیدتر به ویژه بر اساس نوشته یافت‌شده در کورگان ایسیک^۱ رد شده است. شناسایی فرهنگ معماری کورگانی به عنوان مهمترین اثر معماری به‌جای‌مانده از اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا به لحاظ شناخت فرهنگ معماری این اقوام از هزاره چهارم پ.م. تا اواخر هزاره اول پ.م. به ویژه در سرزمین‌های مورد استفاده این اقوام اهمیت فراوان دارد. استفاده از حیوانات اهلی و مصرف محصولات وابسته به دام، زندگی وابسته به شکار و محصولات کشاورزی، معماری وابسته به طبیعت و تأثیر از اقلیم طبیعی و دسترسی سریع به منابع آبی، شناخت نظام طبقاتی بر اساس ساختارهای متفاوت و پیچیده در تدفین‌ها و نیز تأثیر بر ساختارهای بومی از شاخصه‌های فرهنگی اقوام کوچ‌رو اوراسیا است که با شناسایی آنها می‌توان به شناخت هر چه بیشتر این فرهنگ دست یافت. بر اساس یافته‌های فرهنگی شناسایی شده، دوره زمانی هزاره دوم و هزاره اول پ.م. برای تاریخ‌گذاری کورگان‌های شمال و شمال غرب ایران پیشنهاد می‌شود.

چارچوب نظری

از قرن ۱۹ و ۲۰ م. پژوهش درباره تدفین کورگانی به عنوان یکی از تدفین‌های قبور مگالیتیک که محدوده جغرافیایی وسیعی از استپ اوراسیا تا دشت‌های شرقی مغولستان، شرق اروپا تا جنگل‌های شمال سیبری، مجارستان در غرب، نواحی اطراف دریای سیاه و قفقاز شمالی و جنوبی، اطراف دریای خزر، اطراف دریای آرال تا شرق آسیای میانه و بیابان‌های جنوبی آن، جنوب شرقی آناتولی، شمال غرب ایران را شامل می‌شود، توجه بسیاری را به خود معطوف کرده است (Iravani Ghadim, 2018 a: 21).

قبور کورگانی به صورت ساختارهایی مرکب از پشته‌های تدفینی با قبور چاله‌ای، قبور سنگی چاله‌ای یا مقبره‌ای شکل هستند که با حلقه‌های سنگی در زیر پشته تدفینی احاطه شده‌اند (Muscarella, 1969: 33; Iravani Ghadim, 2011: 191 & 2014: 87-106) (طرح ۱). بر اساس بررسی‌های باستان‌سنجی انجام شده بر روی آثار به دست آمده از سوخانیکھا^۲ منتسب به فرهنگ

1 Issyk kurgan

2 Sukhanikha

آفاناسیوا^۱ اولین نمونه قبور کورگانی شکل گزارش شده تاکنون در این مرکز با تاریخ پیشنهادی ۴۱۰۰ پیش از میلاد است (Svyatko & et al., 2017: 67). منشأ پیدایش قبور کلان سنگی در قفقاز بر اساس نظر مارکوین با قبور کورگانی آغاز می‌شود. بر اساس دسته‌بندی گوردوستوف قبور کورگانی به سه گونه گودالی^۲، سردابه‌ای^۳ و قبور سوربنایا^۴ تقسیم می‌شوند. اما مطالعات جدید در حوضه قفقاز پنج فاز برای گونه‌شناسی قبور کورگانی بر اساس ساختار زمانی آنها مشخص کرده است. دوره اول (عصر مس و سنگ و برنز قدیم) با فرهنگ یامنایا شناخته می‌شود. در دوره دوم (شروع عصر برنز میانی) شیوه‌های تدفین و خاک‌سپاری از یک سو در ارتباط با شیوه‌های تدفین فرهنگ یامنایا هستند و از سوی دیگر مشابهت‌هایی با فرهنگ کاتاکمب (قبور سردابه‌ای) دارند. دوره سوم با فرهنگ کاتاکمب شناخته می‌شود. دوره چهارم با تعدادی از قبور عصر برنز جدید و قبور ساخته‌شده از چوب معرفی می‌شود که مرز جنوبی فرهنگ این قبور چوبی در ناحیه ترک قرار گرفته است. گروه پنجم با گروه بزرگی از تدفین‌های کیمر، اسکیت، سرمت و ماساژت از عصر قدیم شناخته می‌شود (Nagler, 1996 : 69).

معمولاً کورگان‌های بزرگ، بلندترین نقطه از چشم‌اندازها را اشغال می‌کنند و به طور آشکار در ارتباط با کورگان‌های دیگر هستند و با یکدیگر زنجیره‌ای را تشکیل می‌دهند که در حدود ۵ تا ۱۰ کیلومتر کشیده شده و نقش مهمی را به عنوان علامت‌گذاری و نشان در میان قبایل کوچ‌رو ایفا کرده است. بررسی‌های انجام شده درباره قبور کورگانی به لحاظ ساختاری و آثار اهدایی، نشان‌دهنده چهار طبقه اجتماعی ۱- طبقه حاکم، ۲- سوارکاران جنگجو، ۳- چوپانان رمه‌دار، و ۴- مردم عادی در این فرهنگ هستند (Koryatkora, 2000: 16). با توجه به اینکه هنوز جداسازی زمانی و فرهنگی آثار اقوام کوچ‌رو جنگجو اوراسیا در هزاره اول و دوم پیش از میلاد مربوط به فرهنگ کیمر و اسکیت قطعیت پیدا نکرده است، در این مقاله از فرهنگ تدفین‌های کورگانی به عنوان فرهنگ اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا نام برده شده است که فرهنگ‌های اسکیت، اسکیت قدیم، اسکیت جدید و کیمریان را شامل می‌شود (Iravani Ghadim, 2013: 106-107; 2014: 234).

1 Afanasieva

2 Yamnaya

3 Katakombnaya

4 Surabnaya

اقوام استپ اوراسیا رمه‌دارانی بودند که به منظور چرای بهتر و زندگی استپی از استپ اوراسیا به سمت غرب و جنوب از هزاره چهارم پ.م. حرکت کردند. آنها سوارکاران ماهری بودند که در دسته‌های بزرگ و کوچک با حرکت در کناره رودخانه‌ها سرزمین‌هایی با جغرافیای طبیعی مناسب را بر اساس نوع دام خود به منظور استقرار موقت انتخاب می‌کردند. تدفین‌های کورگانی ایران در دو دسته کورگان‌های عصر برنز و عصر آهن در بازه زمانی هزاره دوم و هزاره اول پ.م. قابل تاریخ‌گذاری هستند و بر اساس ساختار معماری می‌توان آنها را در چهار دسته مدل‌سازی کرد. بر اساس نحوه قرار گرفتن اجساد در جهات جغرافیایی، اهمیت توجه به آفتاب در زمان طلوع و غروب در زندگی این اقوام مشخص می‌شود. وجود طبقات اجتماعی، جنسیت و مرتبه اجتماعی متوفی در شکل قرار گرفتن آثار اهدایی در اطراف قبر متفاوت است. زندگی وابسته به جغرافیای طبیعی اقوام کوچ‌رو استپ اوراسیا و حرکت این اقوام در کناره رودخانه‌ها بر اساس GIS بررسی و مدل‌سازی شده است.

پیشینه مطالعات منطقه‌ای

اولین اطلاعات از تدفین‌های کورگانی ایران توسط ژاک دمورگان در ۱۹۰۱-۱۸۹۹ ارائه شده است. وی برای انجام مطالعات علمی، به مناطق جنوبی دریای خزر سفر کرد و در مناطق تالش و سپس نمین اردبیل به کاوش پرداخت. حفاری‌های دمورگان فقط داده‌های قبور را معرفی می‌کند و از ساختار کورگانی قبور اطلاعاتی ارائه نمی‌دهد. از مطالعات و حفاری‌های باستان‌شناسی که درباره قبور کورگانی ایران انجام شده است، می‌توان موارد زیر را نام برد: حفاری و بررسی‌هایی با رهبری محسن مقدم در منطقه املش گیلان در سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۴۰، حفاری هیئت باستان‌شناسی ایران و عراق دانشگاه توکیو با سرپرستی نامیو آگامی و به عضویت ماتسوتانی، ماسودا و فوکایی و با نمایندگی آقای علی اکبر سرفراز در دیلمان طی سال‌های (۱۳۳۹-۱۳۴۸) (Arne, 1945: 484). حفاری‌های آذربایجان طی سال‌های ۱۳۴۶، ۱۳۵۲ و اردبیل در سال ۱۳۷۰ توسط مرحوم کامبخش فرد (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۳: ۱۲۳)، آغاز حفاری تدفین‌های دره اشنویه توسط هیئت پروژه حسنلو در سال ۱۹۶۸، از طرف دانشگاه پنسیلوانیا و موزه متروپولیتن، ۱۹۳۸ اسمیت در شافع، علیرضا هژبری نوبری در سال ۱۳۸۶ در خداآفرین، فرشید ایروانی قدیم سال ۱۳۸۸ در جعفرآباد (Irvani Ghadim, 2011: 191) و سال ۱۳۹۲

طوعلی سفلی (ایروانی قدیم، ۱۳۹۲: ۱۵)، بهرام آجورلو در سال ۱۳۸۷ در روستای حمیدان (آجورلو و عسکرپور، ۱۳۹۱: ۲)، رضا رضالو در سال ۱۳۹۶ گورستان خرم‌آباد اردبیل (رضالو، ۱۳۹۶: ۲۱) و کریم حاجی‌زاده در مشگین شهر (حاجی‌زاده، ۱۳۹۶: ۶۶). در ترکیه حفاری‌های کورگان کوچوک چاتما در نزدیکی کارس توسط رسلر در سال ۱۹۰۰ اولین مطالعات درباره تدفین‌های کورگانی را ارائه می‌کند. حفاری‌های کوچین در کوپروکوی در نزدیکی ارزروم^۱ در سال ۱۹۱۶، بررسی‌های ۱۹۹۵ اوزفیرات در فلات آناتولی و حفاری کورگان‌های بوزکورت^۲ (Özfirt, 2009a: 247-233) از نمونه مطالعات در حوزه کورگان هستند. اولین مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی در ترکمنستان را مؤسسه باستان‌شناسی کارنگی تحت هدایت پومپلی^۳ با اجازه کمیته باستان‌شناسی روسیه در آنو در منطقه اریک کالا و مرو^۴ در سال ۱۹۰۴ انجام داد (Okladnikov, 1956: 22). گیوک تپه^۵ در شمال غربی عشق‌آباد کنونی در سال ۱۹۵۳ شناسایی و در سال ۱۹۵۴ حفاری شد (Schmauder & Bemman, 2015: 334). مطالعات مارشن کو^۶ در سال ۱۹۵۹ از محوطه گیزیل چشمه^۷ از دیگر مطالعات در حوزه کورگان ترکمنستان است (Marushchenko, 1959: 107). اولین اطلاعات درباره تدفین‌های کورگانی ارمنستان مربوط به مطالعات خاچاتریان^۸ در ناحیه شیراک مانند قبرستان آریچ و آرتیک^۹ و سایت هوروم^{۱۰} است (Kohl, 1993). مطالعات دانشگاه کونل^{۱۱} آمریکا با همکاری باستان‌شناسان ارمنی با سرپرستی پروفیسور اسمیت^{۱۲} در سال ۱۹۹۸ تا ۲۰۰۰ در محوطه دشت تساکویت^{۱۳} طی پروژه آراگاتز^{۱۴} و

- 1 Arzum
- 2 Bozkurt kurgan
- 3 Pumpli
- 4 Erk Kala - Merv
- 5 Geok tepe
- 6 Marshenko
- 7 Gizil cheshme
- 8 khachaterian
- 9 Arich & Arik
- 10 Horomm
- 11 Connell
- 12 Smith
- 13 Tessa Kuwait
- 14 Aragats

نیز حفاری‌های یغاروت^۱ در طی سال‌های ۲۰۰۲ تا ۲۰۰۶ انجام شده است (Smith, 2009: 7). ام. ای. ماسون^۲ اولین اطلاعات درباره تدفین‌های ازبکستان را در سال ۱۹۲۷ در دره زرافشان سفلی ارائه داده است. در سال ۱۹۵۶ یو.ای. زادنپرووسکی^۳ کاوش‌هایی را در ارتباط با استقرارگاه دال ورزین تپه^۴ آغاز کرد. در طول دهه ۵۰ ی.ا.جی گولیامو، ای. عسگروف و یو.ای. اسلاموف^۵ در امتداد دلتای خشکیده ماخان^۶ دریا از زرافشان سفلی مطالعاتی را انجام دادند (Sverchkov, 2008: 126)، همچنین در سال ۱۹۶۷ ماکاروا در فدروا^۷، در سمیریچ، گورستان کاپال^۸، در الاکان تدفین‌های کیرو، مینچونکا، کیرگیزیا، کاراکول، توگایی، قیزیل سی، اریک دژال و دنگال^۹ مطالعاتی درباره قبور کورگان انجام دادند (Makarova, 1987: 62).

اولین اطلاعات مربوط به قبور تاجیکستان در سال ۱۹۳۴ با اعزام یک هیئت به دره زرافشان و محوطه قره مزار^{۱۰} آغاز شد. همچنین اولین اطلاعات درباره حفاری کورگان‌های تاجیکستان را باستان‌شناسان ازبک و بی.ای. لاتینین^{۱۱} در میان دهه ۳۰ ارائه کردند (Minor, 2014: 61). مطالعات قبور کورگانی در قرقیزستان توسط بتولد^{۱۲} در کارسناجارکا^{۱۳} و ایانوا^{۱۴} در ترنوزکین^{۱۵} در سال ۱۹۲۷ آغاز و با حفاری منطقه چوالیل^{۱۶} در سال‌های ۱۹۳۹-۴۰ در مؤسسه باستان‌شناسی سمیرجی^{۱۷} با مدیریت برنشتان^{۱۸} ادامه پیدا کرد (Makarova, 1987: 62). اولین

- 1 Yugharut
- 2 Mason
- 3 Zadenprovsky
- 4 Dalverzin tepe
- 5 Islamov
- 6 Makhan
- 7 Fedorova
- 8 Kapal
- 9 Alakal, KirruII, Mynchunku, Kirgizia, Kara Kull, Tugai, Kyzil Sai, Aryk Dzhal, Dongal
- 10 Qurih mazar
- 11 Latinin
- 12 Bathold
- 13 Krasnajarečka
- 14 Ivanov
- 15 Terenožkin
- 16 Chuavilo
- 17 Semirečeje
- 18 Bernštam

اطلاعات مربوط به حفاری‌های قبور کورگانی گرجستان در بین سال‌های ۱۹۳۶ و ۱۹۴۰ در ناحیه تریالیتی در بخش خرام واقع در دره خرام در ۶۰ کیلومتری جنوب تفلیس به دست آمده است. چاپار دیزه^۱ در سال ۱۹۶۷ مطالعات قبور کورگانی را ادامه داد. حفاری‌ها و مطالعات آندریاتیلو در سال ۱۹۶۹ و حفاری‌های نالچیک توسط اسماییل چیچنوف در سال ۱۹۶۹ از دیگر مطالعات در حوزه کورگان است (Kushnareva, 1999: 99). اولین اطلاعات از قبور کورگانی قزاقستان در سال ۱۹۴۹ تا ۱۹۷۱ در مؤسسه باستان‌شناسی سن پترزبورگ در سایت شیلیکیتی با سرپرستی چرنیکوف به دست آمده است. از دیگر مطالعات درباره تدفین‌های کورگانی، حفاری کورگان ایسیک در سال ۱۹۶۹ توسط کمیل اکشوف و حفاری کوخمازکو توسط دلاری چوای در سال ۱۹۸۶ است. اولین مطالعات درباره تدفین‌های کورگانی در جمهوری آذربایجان در آقشال^۲ و گورستان بنی احمد در منطقه جلفا توسط بخشعلی اف^۳، محوطه پلوداغ^۴ به همراه گورستانی در شرق آن در سال ۱۹۷۷ توسط حبیب‌الله اف و ابراهیم اف^۵ انجام شد (Seyidov, 2003: 182). کورگان‌های چالخان قلعه^۶ در ۳۵ تا ۴۵ کیلومتری شمال شرقی شهر نخجوان در ناحیه بابک در سال ۱۹۶۷ توسط علی اف^۷، در محوطه شاه تختی^۸ در سال ۱۹۳۶ توسط اکبر اف^۹ و در سال ۸۱-۱۹۷۹ توسط اصلان اف^{۱۰} شناسایی و حفاری شدند. مطالعات جدیدتر درباره قبور کورگانی در آذربایجان توسط جلیلو^{۱۱} در منطقه تووز^{۱۲} در محوطه علی مردانلی^{۱۳} در نزدیکی روستای کاشتت در حال انجام است (Quliyev & et al., 2015: 388). همچنین

1 Chapar Dizeh

2 Aghsall

3 Bakshshalov

4 Plllo Dag

5 Habibullahov and Ibrahimov

6 Chalkhan galle

7 Aliov

8 Shah takhti

9 Akbarov

10 Aslanaov

11 Guliyev

12 Tovuz

13 Alimardanli

پرویز قاسیمو^۱ مطالعات در قسمت شمالی آذربایجان به منظور بازشناسی فرهنگ خوجالی گده بی و مطالعه ۱۸ کورگان سویوبولاغ واقع در شمال رود کورا در حوضه آگستافا در سال ۲۰۰۶ را انجام داده است (Courcier, 2008: 45).

معماری کورگان‌های ایران

بر اساس بررسی‌های انجام شده در حوضه مطالعاتی، تدفین کورگانی بر اساس تقسیمات سیاسی شناسایی و به شرح ذیل می‌تواند معرفی شود:

آذربایجان شرقی

- محوطه چولولو: در غرب محوطه میراکوه گورهایی در مسیر جاده چولولو به قرقیه پراکنده شده و تا حوالی هر دو روستا امتداد یافته است (اقدم، ۱۳۸۸: ۵۱).
- محوطه سقین ده: در ۳۵ کیلومتری شمال غربی اهر و ۵ کیلومتری ورزقان در روستایی با همین نام قرار گرفته است. با شناسایی قلعه و مطالعه اطراف آن در سال ۱۹۶۷، اطراف این محوطه مورد مطالعه و حفاری قرار گرفته است. ارتفاع این محوطه از سطح زمین‌های اطراف خود ۱۱ متر و از سطح آب‌های آزاد ۱۶۸۷ متر است (نیکنما، ۱۳۹۰: ۴۰).
- محوطه زردخانه: دهی از دهستان دیگله واقع در ۲۶ کیلومتری جنوب بخش هوراند شهرستان اهر است. محوطه مورد مطالعه در ۴۰۰ متری شمال این روستا واقع شده و رود قره‌سو در قسمت شرقی آن در جریان است. در بررسی‌هایی که در سال ۱۳۹۰ درباره این محوطه انجام شد، منطقه‌ای با وسعت ۳۰ هکتار مورد شناسایی قرار گرفت (همان، ۴۷).
- محوطه لاریجان: در محدوده سد در حال احداث قیزقلعه سی بر روی روخانه ارس در استان آذربایجان شرقی شهرستان کلبر بخش خداآفرین در ۹ کیلومتری شهر خمارلو واقع شده است. محدوده این گورستان از شمال به رودخانه مرزی ارس، از جنوب به کناره ارتفاعات روستای لاریجان، از سمت غرب به اراضی کشاورزی لاریجان و از سمت شرق تا آغاز سه‌راهی خمارلو کشیده شده است. ارتفاع این محوطه از سطح زمین ۱۱ متر و از سطح دریا ۲۹۰ متر است (هژبری‌نوبری، ۱۳۸۷: ۲۷۷).

- محوطه جعفرآباد: در ۱ کیلومتری غرب روستای جعفرآباد و ۱ کیلومتری شرق روستای طوعلی در محدوده پشت سد خداآفرین بر روی رودخانه ارس از توابع شهرستان خداآفرین در شمال غرب ایران قرار گرفته است. ۴۰ کورگان در محدوده ۵ کیلومتری در سال ۱۳۸۶ شناسایی شد و اولین و دومین فصل آن در سال ۱۳۹۲-۱۳۸۸ مورد مطالعه و حفاری قرار گرفت (Irvani Ghadim, 2011: 191).
- محوطه طوعلی: این محوطه در ۱ کیلومتری غرب روستای طوعلی سفلی در امتداد رود ارس به سمت غرب و از توابع شهرستان خداآفرین در شمال غرب ایران و غرب محوطه جعفرآباد قرار گرفته است. در بررسی‌های سال ۱۳۸۶ این محوطه شناسایی و در سال ۱۳۹۲ در ادامه مطالعات محوطه جعفرآباد مورد بررسی و حفاری قرار گرفته است (ایروانی قدیم، ۱۳۹۲: ۵).
- محوطه بوینو: در اراضی روستای حمیدان، با وسعت بیش از ۲۰۰ هکتار در طرفین جادهٔ خمارلو-جانانلو و در حاشیهٔ ساحل جنوبی رود ارس و در غرب پاسگاه مرزی شتران در ناحیهٔ مرزی خداآفرین استان آذربایجان شرقی قرار گرفته است (آجرلو و عسگرپور، ۱۳۹۱: ۳).

آذربایجان غربی

- محوطه خانقاه ترگور: در عملیاتی که برای بازسازی مسجد روستای خانقاه انجام شد، اتاقی در زیر پی بنای مسجد نمایان گردید. ارتفاع این محوطه از سطح زمین‌های اطراف خود حدود ۲ متر و از سطح آب‌های آزاد، ۲۰۰۲ متر است (خان‌محمدی، ۱۳۸۹: ۷۶).
- محوطه باستانی: در روستایی در ۱۱ کیلومتری شرق اشنویه قرار دارد. اولین بار در سال ۱۹۳۶ حفار دینخواه تپه این محوطه را شناسایی کرده و مطالعه اولیه را در این محل انجام داده است. همچنین این مکان در سال‌های ۱۹۶۶-۱۹۶۸ و ۱۹۷۰ مورد مطالعه و حفاری قرار گرفته است (Muscarella, 1971: 5).
- محوطه تپه مجید: در شمال محوطه تخت سلیمان و شمال شرقی کوه زندان سلیمان واقع گردیده است. این محوطه بر قسمت مرتفعی واقع شده که ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف ۳۳ متر و از سطح آب‌های آزاد ۲۲۷۰ متر است (Kleiss, 1971: 54). بوستن اولین اطلاعات باستان‌شناسی این محل را در سال ۱۹۵۷ ارائه کرده است.
- محوطه تپه شخص: در جنوب غربی کوه زندان سلیمان قرار دارد و راه دسترسی به آن روستای احمدآباد سفلی است. ارتفاع این پشته از سطح زمین‌های اطراف ۱۳ متر و از سطح

آب‌های آزاد ۲۱۷۴ متر است و نسبت به تپه مجید در ارتفاع بالاتری قرار دارد و کاملاً به تپه مجید و کوه زندان مشرف است. این مکان اولین بار در سال ۱۹۵۸ همراه با حفاری تپه مجید مورد مطالعه قرار گرفته است (Muscarella, 1971: ۳۳).

- محوطه بسطام: در ۳۵ کیلومتری شمال خوی قرار دارد و اولین بار کلایس از پشته آن در گزارش‌ها صحبت کرده است. پشته در کنار جاده قره ضیاءالدین به بسطام و قبل از ورود به روستا واقع شده است. امروزه پوشش سطحی تپه و پشته آن هموار و پراکندگی قلوه سنگ‌ها و تخته سنگ نمایان است. ارتفاع این تپه از سطح زمین‌های اطراف ۷ متر و از سطح آب‌های آزاد ۱۲۳۱ متر است. اولین مطالعات مربوط به سال‌های ۱۹۶۹ و ۱۹۷۸ را تیم باستان‌شناسی آلمان با همکاری تیم باستان‌شناسی ایران، ایتالیا، کانادا و آمریکا انجام دادند (Kleiss, 1970: 37).

اردبیل

- محوطه نیارق: در نزدیکی شهرستان نمین و در ۲۴ کیلومتری شرق اردبیل واقع است. ارتفاع این محوطه از سطح زمین‌های اطراف ۱۱ متر و از سطح آب‌های آزاد ۱۳۹۹ متر است. تدفین‌ها در ۲۰۰ متری روستایی موسوم به وجه للیک قرار دارد و به همین نام نیز معروف است. ژاک دمورگان اولین مطالعات درباره این محل را در سال ۱۹۰۱ انجام داد. در ادامه مطالعات انجام شده در سال‌های ۱۸۸۸ در دره لالوار و دی بیده در قفقاز و تالش، در گورستان‌های پیش از تاریخ شمال آذربایجان کاوش‌هایی را انجام داد. از گورستان‌های مورد مطالعه محوطه، وجه للیک بود که در آن گورها به صورت قبوری از سنگ‌های بزرگ با پشته خاک روی آنها و دورچین سنگی توصیف شده‌اند (واندنبرگ، ۱۳۴۵: ۱۱۹).
- محوطه تدفینی گورستان خرم‌آباد: در ۷/۵ کیلومتری غرب مشگین شهر و ۱۱۰ کیلومتری شمال غرب شهر اردبیل و با فاصله ۳۰۰ متری جنوب روستایی با همین نام قرار گرفته است. دسترسی به این محوطه از طریق جاده آسفالت از طریق مشگین شهر به سمت اهر میسر است. این گورستان بر روی تراس طبیعی منشعب از تپه‌های بلند دامنه سبلان قرار دارد که ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف خود حدود ۱۱ متر و از سطح آب‌های آزاد ۱۲۶۸ متر است (رضالو، ۱۳۹۶: ۶۲).

کردستان

- محوطه باستانی چنگبار در فاصله ۱ کیلومتری جنوب و جنوب شرقی قله زیویه و در قسمت غرب گورستان قابلانتو و حدود ۳ کیلومتری این گورستان قرار گرفته است. اولین حفاری این محل در سال ۱۳۵۵ بوده و سپس در سال‌های ۱۳۵۶، ۱۳۵۷ و ۱۳۷۳ فعالیت‌های میدانی در آن انجام شده است (معمدی، ۱۳۷۳: ۱۲۹).

گیلان

- ارتفاع محوطه آق اولر از سطح آب‌های آزاد به طور متوسط ۱۱۰۰ متر و از سطح زمین‌های اطراف حدود ۴ متر است. این محوطه در دره کرگانرود جنوبی در مسیر راه مریان به تالش در قسمت غربی جاده قرار گرفته و اولین مطالعات درباره آن را هیئت اعزامی منطقه اسب سرای تالش انجام داده است (خلعگیری، ۱۳۷۸: ۲۰).
- محوطه تدفینی قلعه گردن در حدود ۲۵ کیلومتری جنوب شرقی تنکابن در انتهای جاده خرم‌آباد و در روستایی با همین نام در ضلع جنوب غربی آن قرار دارد. ارتفاع این محوطه از سطح زمین‌های اطراف ۱۱ متر و از سطح آب‌های آزاد ۴۰۵ متر است. مطالعات این محوطه در تابستان ۱۳۸۶ آغاز شده است (رامین، ۱۳۸۶: ۱۶۸).
- گورستان شیرچاک: این مجموعه تدفینی از توابع دهستان سمام است و در شمال غربی گورستان تماجان واقع شده است. ارتفاع این محوطه از سطح زمین‌های اطراف ۱۴ متر و از سطح آب‌های آزاد ۲۰۹۳ متر است. گورستان این محوطه با ابعاد ۳۵۰×۲۰۰ متر در سال ۱۳۴۰ ش. با سرپرستی دکتر محسن مقدم، بررسی و گمانه‌زنی شده است (مقدم، ۱۳۴۰: ۱۳).
بر اساس بررسی‌های انجام شده در حوضه مطالعاتی، کورگان‌ها در شمال و شمال غرب ایران چهار گونه هستند که در ادامه بیان می‌شود.

کورگان گودالی

در تدفین کورگان گودالی، چاله گسترده و کم‌عمق‌تری کنده می‌شود که قطر اصلی کورگان را شامل می‌گردد. سپس گودالی در مرکز یا اطراف محل با عمق‌هایی بین ۱/۵۰ سانتی‌متر تا ۵ متر حفر شده است. همچنین اشیاء اهدایی، نذورات همراه متوفی (انسان و حیوان) در آن دفن شده و با خاک و سنگ‌های بزرگ پر شده است. در این نوع تدفین نمونه‌های گل اخری پاشیده شده بر

روی استخوان‌ها در مراسم تدفین و نیز تدفین‌های ثانویه شناسایی شده است (Zdanovich, 1984: 43). در ادامه روند تدفین سطح با لایه‌های سنگ و خاک به طور متناوب پر و به صورت پشته‌ای ساخته شده که تجمع سنگ در مرکز پشته و سنگ‌های بزرگتر در لایه‌های بالایی استفاده شده است. بر اساس بررسی‌های انجام شده در حرکت شرق به غرب این اقوام شاهد حضور کورگان‌های گودالی در شمال غرب ایران هستیم (Özfirat, 2011). بر اساس بررسی‌ها در حوضه مطالعاتی، کورگان‌های گودالی در ۱۰ مرکز به شرح ذیل شناسایی شده است.

چولولو: بر اساس بررسی‌های انجام شده در این محوطه سه نوع تدفین شناسایی شده است. انباشت لایه‌های سنگ و خاک پشته از این قبور بین ۳ تا ۸ متر ارتفاع و با قطر ۱۵ تا ۳ متر متفاوت بودند. وجود سنگ‌ها و لایه‌های خاک متناوب و نیز سنگ‌های بزرگتر و نامنظم در قسمت مرکز کورگان مشخص شده است. ابعاد سنگ‌های پشته بین $۵۰ \times ۵۰ \times ۴۰$ تا $۹۰ \times ۵۰ \times ۴۰$ و ارتفاع حدودی لایه‌های سنگ بین ۶۰ تا ۹۰ سانتی‌متر و ارتفاع لایه‌های خاک بین ۵۰ تا ۷۰ سانتی‌متر هستند (اقدام، ۱۳۸۸: ۵۱). بر اساس ساختار معماری مشخص شده از این محوطه و تدفین‌های آن، می‌توان آنها را به عنوان قبور کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۲).

سقین ده: تدفین‌هایی در جبهه جنوبی و جنوب شرقی شامل پشته‌های کوچک کم‌ارتفاع با قطر بین ۵ تا ۱۲ متر و ارتفاع بین ۳ تا ۵ متر شناسایی شده‌اند. پشته تدفین شامل لایه‌های متناوب سنگ و خاک است که بر اساس برشی مشخص شده است که ماشین‌آلات کشاورزی در آنجا ایجاد کرده‌اند. قطر لایه‌های خاک بین ۶۰ تا ۸۰ سانتی‌متر و لایه‌های سنگی ۷۰ تا ۹۰ سانتی‌متر است. از وضعیت تدفین و چاله تدفین اطلاعاتی در دست نیست (خام‌اچی، ۱۳۸۳: ۱۸۷). ساختار تدفین‌های سقین ده را بر اساس معماری تدفین، لایه‌های پشته و ابعاد سنگ‌ها می‌توان به عنوان تدفین کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۳).

زردخانه: در ضلع جنوبی در قسمت شیب محوطه تدفین‌هایی با پشته‌ای به ارتفاع ۳ تا ۵ متر و قطر بین ۵ تا ۱۵ متر به صورت دایره‌وار و نیم‌هلال خطی به طرف رودخانه کشیده شده‌اند. پشته این قبور با لایه‌های سنگ و خاک متناوب، لایه سنگ با ارتفاع ۷۰ تا ۹۰ سانتی‌متر و لایه خاک با ارتفاع ۶۰ تا ۸۵ سانتی‌متر شناسایی شده است. گودال تدفین در زیر مرکز پشته تدفین، همسطح زمین‌های اطراف به صورت مستطیلی و بیضی در ابعاد بین ۵۰×۱۱۰ تا ۱۸۰×۹۰

سانتیمتر شناسایی شده‌اند (نیکنامی، ۱۳۹۰: ۴۰). بر اساس ساختار معماری این قبور در ضلع می‌توان آنها را تدفین‌های کورگان‌های گودالی معرفی کرد (طرح ۴).

لاریجان: پشته‌های کورگان‌های این محوطه با لایه‌های متناوب خاک و سنگ با ارتفاع بین ۱ تا ۲ متر و قطر بین ۳ تا ۳۲ متر شناسایی گردید. قطر لایه‌های خاک بین ۵۰ تا ۸۰ سانتیمتر و قطر لایه‌های سنگ بین ۶۰ تا ۹۵ سانتیمتر و ابعاد سنگ‌های به کار رفته در پشته‌های کورگان‌ها در لایه‌های تحتانی از لایه‌هایی فوقانی بزرگ‌تر و $۱۱۰ \times ۸۰ \times ۵۰$ تا $۴۰ \times ۳۰ \times ۲۵$ متفاوت بود. گودال این قبور به صورت بیضی و مستطیل شکل در مرکز و زیر پشته در جهت شمالی - جنوبی و شمالی-جنوب غربی با سنگ‌چین‌هایی در بالای گودال شناسایی شد (هژبری نوبری، ۱۳۸۷: ۲۷۷). بر اساس ساختار کورگان‌های لاریجان این کورگان‌ها از نوع کورگان‌های گودالی قابل معرفی هستند (طرح ۵).

جعفرآباد: از این محوطه ۸ تدفین از نوع قبور کلان سنگی کورگان‌های گودالی شناسایی شده است. پشته این کورگان‌ها با ارتفاع $۱/۵۰$ تا ۷ متر و با اشکال بیضی و دایره‌ای و با قطر بین ۷ تا ۲۲ متر شناسایی شد که شامل لایه‌های متناوب خاک با ارتفاع ۳۰ تا ۵۰ سانتی‌متر و لایه‌های سنگ بین ۷۰ تا ۵۰ سانتیمتر است. گودال تدفین در این کورگان‌ها در زیر مرکز پشته و گاه در جوانب شناسایی شده است. جهت چاله‌ای تدفین شمالی - جنوبی، شمالی - شرقی، جنوب غربی است. تدفین‌ها به صورت پراکنده و نامنظم یا جمع شده و رو به غرب همراه هدایا و تدفین‌های حیوانی بر روی کف کوبیده شده شناسایی شده‌اند (Iravani Ghadim, 2015: 93). روی گودال‌های تدفینی ردیف‌های سنگی با ابعاد بین $۵۰ \times ۵۰ \times ۴۵$ تا $۸۵ \times ۵۰ \times ۵۰$ شناسایی شدند. فضای خالی بستر تدفین با خاک نرم پر شده و در اطراف آن چند سکو و محل سوختگی (اجاق) شناسایی شده است (طرح ۶) (همان، ۲۰۱۱).

طوعلی: از این محوطه ۴ کورگان‌های گودالی شناسایی شده است. ارتفاع پشته‌های کورگان‌ها در این محوطه بین ۸۰ تا ۲۱۰ سانتیمتر است. کورگان‌ها به صورت دایره و بیضی شکل و پشته تدفین‌ها با لایه‌های متناوب سنگ و خاک ساخته شده‌اند. لایه‌های خاک بین ۳۰ تا ۶۰ سانتیمتر و لایه‌های سنگ بین ۴۵ تا ۷۰ سانتیمتر شناسایی شده‌اند. گودال‌های تدفین در زیر پشته‌ها و هم‌سطح زمین‌های اطراف شناسایی گردید. آثار سوختگی همراه با بستری با کارکرد اجاق در زیر پشته‌ها نشان‌دهنده اجرای مراسم تدفین در هنگام ساخت پشته‌ها است (طرح ۷) (همان، ۱۳۹۲: ۱۸۵).

تپه مجید: قطر پشته‌های تدفین این محوطه بین ۳۵ تا ۵۰ متر متغیر بوده است. لایه‌های خاک گردآگرد پشته تدفین را پوشانده و در مرکز پشته گودالی شناسایی شده که حدود ۵۰ سانتیمتر از سطح زمین‌های اطراف پایین‌تر بود و با عمق ۱/۷۰ سانتیمتر و به صورت نامنظم در جهت شمالی-جنوبی حفر شده است. کف لیمیت قبر با قلوه سنگ‌های ریز کوبیده شده، اجساد به صورت جمع شده، رو به شرق همراه با آثار اهدایی و استخوان‌های قربانیان شناسایی شده که با لایه نازکی و خاکستر پوشیده شده بود (Muscarella, 1971 : 25). بر اساس ساختار معماری تدفین‌ها، آنها را می‌توان تدفین‌های کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۸).

تپه شخص: ارتفاع پشته‌های تدفین در این تپه بین ۴ تا ۵ متر است. پشته‌ها با لایه‌های سنگ و خاک متناوب ساخته شده‌اند. ابعاد سنگ‌های به کار رفته در پشته شامل ۸۰×۵۰×۳۰ تا ۹۰×۵۰×۵۰ سانتیمتر است. گودال تدفین در مرکز عمق پشته و با طول ۲/۱۰ به صورت بیضی در راستای شمال شرقی - جنوب غربی حفر شده است. در کف گودال اجساد (۲ جسد) به صورت نامنظم شناسایی شدند (همان، ۳۳). این محوطه در ارتباط فرهنگی با کوه زندان سلیمان در هزاره اول پیش از میلاد تاریخ‌گذاری شده است (همان، ۲۰۰۳: ۱۲۶). بر اساس ساختار معماری شناسایی شده می‌توان این قبور را تدفین کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۹).

بسطام: طی حفاری‌های سال‌های ۱۹۶۹-۱۹۷۰ (Edwards, 1981: 110) لایه‌های سنگ و خاک شناسایی گردید که قطر لایه‌های سنگی بین ۵۰ تا ۸۰ سانتیمتر و لایه‌های خاک بین ۸۰ تا ۱۱۰ سانتیمتر بود (کرول، ۱۳۸۵: ۱۰۹-۱۱۳). در گزارش‌های مربوط به حفاری از گودال تدفین و محل قرار گرفتن آن اطلاعاتی موجود نیست، اما بر اساس ساختار پشته‌های تدفین می‌توان اینها را تدفین کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۱۰).

نیارق: قبور این محوطه شامل ۴ قبر در قسمت غربی و جنوب غربی و به صورت متمرکز شامل پشته‌های متناوب سنگ و خاک با قطر بین ۵ تا ۱۰ متر هستند. بر اساس بررسی‌های انجام شده ارتفاع لایه‌های خاک بین ۶۰ تا ۷۰ سانتی متر و لایه‌های سنگی بین ۵۰ تا ۷۰ سانتیمتر شناسایی شدند. ابعاد سنگ‌های به کار رفته در پشته‌ها در لایه‌های پایینی کوچک‌تر و در لایه‌های بالایی بزرگتر و با ابعاد بین ۱۰×۲۵×۲۵ تا ۵۰×۵۰×۸۰ متفاوت است. گودال تدفین کم‌عمقی در کف مرکز پشته قرار داشت که با عمق بین ۱۴۰ تا ۲/۱۰ سانتیمتر به صورت مستطیل با ابعاد بین

۲/۴۰×۸۰ تا ۱۶۰×۱۰۰ سانتیمتر شناسایی شد (رضالو، ۱۳۹۶: ۶۲). بر اساس ساختار معماری این قبور می‌توان این نوع تدفین را کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۱۱).
محوطه بونینو: تدفین‌های این محوطه شامل پشته‌های کم‌ارتفاع با ابعاد بین ۱۸۰ تا ۱۲۰ سانتیمتر است که با لایه‌های متناوب سنگ و خاک انباشت شده‌اند. تدفین‌ها در چاله‌های کم‌عمق بین ۵۰ تا ۱۱۰ سانتیمتر و روی چاله‌های تدفین با ردیفی از سنگ پوشانده شده‌اند. ابعاد چاله تدفین به صورت میانگین بین ۲/۱۰×۸۰ تا ۱۸۰×۱۰۰ سانتیمتر است (آجرلو و عسگریور، ۱۳۹۱: ۴). بر اساس ساختار معماری، تدفین‌های این قبور را می‌توان تدفین‌های کورگان گودالی معرفی کرد (طرح ۱۲).

سردابه‌ای^۱

بر اساس بررسی‌های انجام شده اسکیت‌ها در منطقه شمال دریای سیاه مردگان خود را در چاله‌های خندقمانندی زیر کورگان‌ها دفن می‌کردند که از طریق یک گذرگاه راه ورود به آن مشخص شده است. این فرم ورودی در کورگان‌ها می‌تواند بزرگتر و پیچیده‌تر باشد که به قبور سردابه‌ای مشهور است. قسمت سردابه‌ای عموماً به صورت بیضی و ورودی آن نیز به شکل مستطیل است و با تکه سنگ‌های بزرگ مسدود شده است. در این نوع تدفین جسد معمولاً به سمت راست و به صورت چمباتمه‌ای و همراه با آثار اهدایی مشخص شده است (Parzinger, 2017: 332). تدفین‌های دسته‌جمعی در این نمونه کورگان‌ها بیشتر مشاهده می‌شود. نمونه‌های دوچاله‌ای کوچک در کنار هم با یک ورودی که به صورت خندق زیرزمینی، با یک راهرو بر روی بدنه ساخته شده و دارای تدفین ثانویه بود، شناسایی شده است. در قبور سردابه‌ای همانند سایر قبور کورگانی انباشته‌هایی از سنگ و خاک بر روی محل دخمه حفر شده به دست آمده است. ابعاد سنگ‌ها در این نمونه از کورگان شامل قلوه‌سنگ‌هایی با ابعاد ۱۵×۸ سانتیمتر و تخته سنگ‌هایی با ابعاد ۸۰×۱۲۰ و ۷۰×۱۲۰ سانتیمتر است. کورگان‌های بزرگی از این نمونه که شامل تدفین‌های مجزا و چندین راهروی مجزا برای دسترسی به دخمه‌های زیر کورگان است، در کورگان کاردالوا^۲ شناسایی شده است (Hanks, 2000: 25). بر اساس بررسی‌های انجام شده در حوضه مطالعاتی کورگان‌های سردابه‌ای در ۳ مرکز به شرح ذیل شناسایی شده است.

1 Catacomb

2 Kardaielelova

جعفرآباد: تدفین کورگان سردابه‌ای محوطه جعفرآباد در قسمت شمالی جاده قدیم جلفا به پارس‌آباد قرار گرفته و پشته دایره‌ای آن شامل لایه‌های متناوب سنگ و خاک است. ارتفاع لایه‌های سنگ بین ۵۰ تا ۶۰ سانتیمتر و لایه خاک بین ۵۰ تا ۷۰ سانتیمتر، ارتفاع پشته حدود ۱/۳۰ و قطر آن ۷/۳۰ سانتیمتر است. ابعاد سنگ‌های به کار رفته در پشته بین ۵۰×۵۰×۳۵ تا ۹۵×۵۰×۴۵ بوده و محل تدفین انسان با سنگ بزرگی به صورت عمودی مسدود شده است. فضای قبر در پشت این تخته‌سنگ به صورت دالانی شکل و به قطر ۲۴۵ سانتی متر با کف کوبیده شده و جسد به صورت جمع شده رو به جنوب شرقی شناسایی شده است. در داخل لیمیت گور آثار اهدایی شناسایی نشده است. آثار اهدایی شامل زیورآلات فلزی و گردنبندهای عقیق در قسمت بالای سردابه و در داخل معماری پشته‌ای کورگان در قسمت مرکز تجمع سنگ‌ها به دست آمده است (طرح ۱۳) (ایروانی قدیم، ۱۳۹۲).

محوطه خرم‌آباد: در مرکز محوطه تدفین دو نمونه تدفین با ارتفاع بلندتری نسبت به سایر قسمت‌های محوطه مشخص شده‌اند. ارتفاع پشته در این قبور بین ۸ تا ۱۱ متر و قطر آنها بین ۵ تا ۱۶ متر است. قطر لایه‌های سنگ در آنها بین ۸۰ تا ۱۱۰ سانتیمتر و لایه‌های خاک بین ۶۰ تا ۸۰ سانتیمتر را شامل می‌شود. در زیر مرکز پشته تدفین چاله‌ای بیضی یا مستطیل شکل کنده شده که در نمونه بزرگتر قبر آن با ابعاد ۵۳۰ سانتیمتر در ۶۲۰ سانتیمتر به صورت شمالی-جنوبی و شمال شرقی-جنوب غربی ۲۰۰ سانتی متر تا ۲۰۵ سانتی متر مشخص شده است. در قسمت دیوارهای شرقی و غربی نمونه‌هایی از لایه‌های چینه‌ای دیوار مشخص است و برای استحکام دیوارها از الوارهای چوبی بعد از قرار دادن لایه‌های خشتی در پشت آن استفاده شده است. در قسمت شرقی این خندقها محلی برای ورود به این قبور تعبیه شده که با سنگ‌های بزرگی مسدود شده و روی این قسمت ورودی نیز با الوار پوشانده شده است (رضالو، ۱۳۹۶: ۶۲). بر اساس ساختار معماری تدفین‌های محوطه خرم‌آباد می‌توان آنها را از نوع تدفین‌های کورگان سردابه‌ای معرفی کرد (طرح ۱۴).

چنگبار: در تصاویری که از این محوطه مربوط به زمان حفاری وجود دارد، نشانه‌ای از ساخت و ساز یا دیواری در گورها نیست و گورها به شکل گودالی ساده در زمین حفر شده‌اند و در یکی از عکس‌ها نیز تخته‌سنگ‌های نسبتاً بزرگی بر روی قسمت فرو رفته در داخل دیواره دیده می‌شود و برای مسدود کردن آن از تخته سنگ‌های طبیعی بزرگ به صورت ردیفی یا دایره‌ای کنار هم به صورت جمع شده استفاده شده است (نقشینه، ۱۳۹۰: ۱۱۰). از آنجایی که

این نوع ساختار فقط در قبور کورگانی سردابه‌ای دیده شده، این گورها از نوع قبور کلان سنگی کورگان سردابه‌ای دسته‌بندی شده‌اند (طرح ۱۵).

کورگان اتاقدار^۱

در ساختار این نوع تدفین کورگانی، اتاقکی سنگی همراه با بلوک‌هایی وجود دارد که در قسمت پایه معمولاً از سنگ‌های بزرگتری ساخته شده‌اند که در بین آنها سنگ‌های کوچک به صورت سنگ‌چین استفاده شده است. این قبور در اکثر موارد دور از مرکز پشته‌ای کورگان ایجاد شده است. کف آن همسطح با زمین‌های اطراف و عموماً با کف سنگ‌چین ساخته شده و در برخی موارد با لاشه سنگ‌ها فضایی برای قرار دادن اشیاء اهدایی و متوفی مشخص کرده‌اند. ساختارهای اتاق سنگی این کورگان‌ها به شکل مستطیل بزرگ و در مواردی چندضلعی و کنج‌دار است. حاشیه حمال دیوارها برای اجرا در مواردی متحرک بوده و از سنگ و چوب استفاده شده است (Jalilov & et al., 2020: 110). در نمونه‌های به دست آمده از این نوع تدفین بیشتر بقایای آثار الوار چوبی برای تکیه دیوارها و بخش نگهدارنده استفاده شده است (Janiak, 2014: 38).

ویژگی پشته‌ای این قبور نبود تاج سنگی و بزرگتر بودن اندازه و ابعاد سنگ‌های به کار رفته در پشته تدفین نسبت به تدفین‌های کورگانی دیگر است. ابعاد سنگ‌های استفاده شده در این نوع تدفین شامل سنگ‌هایی است با ابعاد 100×120 سانتیمتر و $40 \times 140 \times 80$ سانتیمتر و $70 \times 120 \times 50$ سانتیمتر که بین تخته‌سنگ‌های مستطیلی دیواره با ملات گل و نیز دارای کنج‌هایی بر هم قائم و چفت و بست شده است (Kaliff, 2005: 93-94). روی قبور، پشته‌ای از سنگ و خاک مشاهده می‌شود که در نمای کلی به صورت کاملاً برجسته نمایان است (Roosevelt, 2006: 71). بر اساس بررسی‌های انجام شده در حوضه مطالعاتی کورگان‌های اتاقدار تاکنون در ۵ مرکز به شرح ذیل شناسایی شده است.

زردخانه: در امتداد خطی در مرکز محوطه از شرق به غرب محوطه تپه‌های مصنوعی شناسایی شدند که شامل پشته‌های تدفین با ارتفاع بین ۳ تا ۸ متر و به قطر ۵ تا ۲۵ متر از لایه‌های متناوب خاک و سنگ هستند که ارتفاع لایه‌های خاک بین ۶۰ تا ۹۰ و ارتفاع لایه‌های سنگ بین ۸۰ تا ۱۱۰ سانتی متر است. اتاقک این قبور در مرکز پشته شامل اتاق‌هایی با ابعاد بیرونی $3/30 \times 4/20$ تا

۱۶۰×۱۸۰ و ابعاد داخلی ۲/۸۰×۳۰ تا ۳/۸۰×۱۰×۳ سانتی‌متر است و دیوارها شامل سنگ‌چینی‌هایی است که در قسمت پایه از سنگ‌های بزرگتر تشکیل شده و بین سنگ‌چین‌ها با لاشه سنگ‌ها پر شده است. سطح این قبور با سنگ‌های بزرگ پوشانده شده‌اند. اتاق‌های سنگی به شکل مستطیل و مربع به صورت زاویه‌دار بوده و نمونه‌هایی از چوب به عنوان نگهدارنده دیوار و سقف در آنها شناسایی شده‌اند (نیکنامی، ۱۳۹۰: ۴۱). بر اساس ساختار معماری و شکل اتاق‌سازی در محوطه زردخانه می‌توان آن را از نوع تدفین‌های کورگان اتاقدار معرفی کرد (طرح ۱۶).

خانقاه ترگور: اتاق تدفین فضای مستطیل شکلی در جهت شمال غربی- جنوب شرقی با ابعاد ۱/۷۳×۵ سانتی‌متر و ارتفاع کف کوبیده شده تا سقف ۱/۱۲ سانتی‌متر است. ورودی اتاقک در جبهه جنوب شرقی با ارتفاع ۱/۳۰ و عرض ۴۷ سانتی‌متر قرار دارد. قسمت روی درگاه با یک تکه سنگ بزرگ با ابعاد ۸۰×۵۰×۳۵ سانتی‌متر و روی اتاق با چندین تکه سنگ بزرگ با ابعاد ۱۳۰×۸۰×۵۰ تا ۳۰×۵۰×۹۰ سانتی‌متر پوشانده شده است. دو طاقچه در جانب شمال دیوار غربی با ابعاد ۳۸×۷۳ و ۲۸×۴۲ سانتی‌متر با عمق ۳۰ سانتی‌متر شناسایی شدند. قطر دیوارهای اتاق بین ۵۰ تا ۸۰ سانتی‌متر و به صورت خشک‌چین و بدون ملات ساخته شده بود (خان‌محمدی، ۱۳۸۹: ۷۶). ساختار اتاق این گور قابل مقایسه با نمونه‌های تدفین کورگان‌های اتاقدار بوده و بر همین اساس می‌توان آن را از نوع تدفین‌های کورگان اتاقدار معرفی کرد (طرح ۱۷).

سه‌گردان: در شمال محوطه سه‌گردان پشته‌های تدفین شناسایی شده که از لایه‌های متناوب خاک و سنگ ساخته شده‌اند. ارتفاع این پشته‌ها بین ۱۸ تا ۵ متر متفاوت است. بعد از برداشت پشته‌ها در قسمت مرکز اتاقکی سنگی شناسایی گردید که در قسمت پایه دیوارها از سنگ‌های بزرگتر استفاده شده بود. اغلب در حاشیه حمال دیوارها پشته‌بندهایی از چوب و سنگ قرار داده شده است. اتاق‌ها با ابعاد ۲/۲۵×۵/۸۵ و ۱/۲۰×۳/۵۰ و ۳/۱۰×۱/۵۰ متفاوت و سطح داخلی دیوارها با کنج‌های برهم قائم چفت و بست شده با جهت‌گیری شرقی- غربی شناسایی شده‌اند. اتاق‌های مستطیل شکل با کف مفروش از لاشه سنگ یا قلوه سنگ بوده و قطر دیوارها بین ۴۰ تا ۸۵ سانتی‌متر و قسمت بیرونی دیوارها با گل اندود شده‌اند (Muscarella, 2003: 117) بر اساس ساختار معماری، تدفین محوطه سه‌گردان را می‌توان از نوع کورگان اتاقدار معرفی کرد^۱ (طرح ۱۸).

۱ مارسکارلا این تدفین را تومولوس معرفی کرده، ولی بر اساس ساختار معماری کورگان اتاقدار این تدفین معرف کورگان اتاقدار است.

آق اولر: در جبهه جنوبی محوطه و در قسمت‌های مرتفع، پشته‌هایی شناسایی شده که شامل لایه‌های متناوب سنگی و خاکی است که روی محوطه‌های تدفین قرار گرفته است. قطر پشته‌ها بین ۲/۵۰ تا ۵/۵۰ سانتی متر است. اتاقک تدفین در قسمت مرکز پشته‌ها در ابعادی بین ۲/۲۰ × ۱۸۰ تا ۱۷۰ × ۱۵۰ سانتی متر و اتاق‌ها به صورت راست گوشه و سنگ دیواره‌ها به طول ۱۱۰ - ۱۵۰ سانتی متر از کف کوبیده شده و به صورت خشکه‌چین است. قسمت بالای قبر را با الوارهای چوبی به صورت عرضی و روی الوارهای چوبی را با قلوه‌سنگ‌ها پوشانده‌اند. قسمت ورودی به صورت راهروی کوچکی در ابعاد ۱۱۰ × ۵۰ سانتی متر با سنگ‌هایی با ابعاد ۵۰ × ۱۵۰ تا ۴۵ × ۱۱۰ سانتی متر مسدود شده است (خلعگیری، ۱۳۷۸: ۲۰). ساختار معماری تدفین‌های این محوطه با نمونه‌های تدفین کورگان اتاقدار قابل مقایسه است و بر این اساس می‌توان آن را از نوع تدفین‌های کورگان اتاقدار معرفی کرد (طرح ۱۹).

قلعه گردن: ساختار قبور به دست آمده شامل اتاق‌های سنگی به شکل مربع و مستطیل است که در جهت شمالی - جنوبی ساخته شده‌اند. این اتاق‌ها در زیر لایه‌های متناوب سنگی و خاکی است. سنگ‌های لایه‌های بالایی بزرگتر از سنگ‌های لایه‌های پایینی است. اتاق‌ها با ابعاد ۲/۳۰ × ۳/۱۰ سانتی متر الی ۱۹۰ × ۱۳۰ سانتی متر متفاوت هستند. اتاق‌ها در چاله‌هایی با عمق بین ۱۶۰ تا ۲۶۰ سانتی متر با کف کوبیده شده ساخته شده‌اند که دورتادور محل سنگ‌فرش شده است. کف ورودی نسبت به کف اتاق حدود ۵۰ سانتی متر بالاتر از سنگ‌فرش قرار گرفته است. اتاق اصلی سنگ‌فرش شده و سقف با الوارهای چوبی پوشانده شده است. قسمت ورودی تدفین با سنگ‌های بزرگ مسدود و فاصله بین سنگ‌ها با ملات گل پر شده است (رامین، ۱۳۸۶: ۱۶۸). بر اساس یافته‌ها و ساختار تدفین می‌توان آن را نوع تدفین کورگان اتاقدار معرفی کرد (طرح ۲۰).

سروبنایا^۱

در ساختار این نوع قبور یک فضای خالی به عنوان بستر اصلی تدفین به اندازه محیط پشته کورگان در زیر پشته کورگان حفر می‌شود. علاوه بر فضای اصلی، فضاهای مستطیل شکل کوچک در مرکز و گاه در اطراف محیط تدفین به صورت چاله‌ای ایجاد می‌شوند. تدفین جسد رو به غرب و به صورت جمع شده قرار می‌گرفت. عموماً روی جسد را با سنگ‌های بزرگ و قطعات چوپ

1 Srubnaya

می‌پوشاندند و قسمت فاصله بین جسد و حایل چوبی یا سنگی را نهشتی از خاک نرم می‌انباشتند (Kachalova, 1985: 28-54). سطح قبور با انباشت سنگ و لایه‌های خاک به صورت متناوب پر می‌شده است. ابعاد سنگ در این کورگان‌ها $20 \times 40 \times 100$ بوده و در قسمت‌های فوقانی از سنگ‌های بزرگتر همانند سایر نمونه‌های کورگانی استفاده شده است. نمونه مکان‌گزینی این دسته از قبور کورگانی در مناطق استپی و عاری از جنگل در کنار رودخانه به صورت پشته‌ای مشخص است. بر اساس بررسی‌های انجام شده در حوضه مطالعاتی، کورگان‌های سروبنایا تاکنون در یک مرکز به شرح ذیل شناسایی شده است.

شیرچاک: گورستان شیرچاک محوطه‌ای با ابعاد 350×200 متر دارد. در جبهه جنوب شرقی محوطه ساختارهای پشته‌ای شناسایی شده که از یک لایه خاکی و یک لایه سنگی ساخته شده‌اند. بعد از برداشت سنگ و خاک، چاله‌های مستطیل شکل در مرکز این قبور و متمایل به جبهه‌های اصلی با عمق‌های بین $14-110$ سانتی متر در بستر طبیعی تپه شناسایی شده‌اند. چاله‌ها در جهت غرب و اجساد به صورت جنینی همراه با آثار و هدایا شناسایی شده‌اند. بر اساس بررسی‌های انجام شده اجساد با لایه نازکی از خاکستر پوشیده شده و سپس چاله تدفین با خاک نرم پر شده است. در قسمت بالای چاله تدفین چندین سنگ بزرگ به صورت ردیف‌چین شناسایی شده است (مقدم، ۱۳۴۰: ۱۳). ساختار معماری تدفین این محوطه را می‌توان از نوع کورگان سروبنایا معرفی کرد (طرح ۲۱).

اقتصاد معیشتی

محور اصلی فعالیت‌های اقتصادی و معیشت اقوام کوچ‌رو بر پایه دام و رمه‌داری است. رمه‌داری نظام اجتماعی/اقتصادی است که در آن معیشت مردم و بقای اقتصاد جامعه به آن وابسته است (Cover, 1971: 177). بر اساس نتایج به دست آمده از پژوهش‌های انجام شده، می‌توان چنین تصور کرد که اقتصاد اقوام کوچ‌روی جنگجوی اوراسیا در هزاره چهارم و سوم پیش از میلاد تحت تأثیر شرایط محیطی و در هزاره دوم و اول پیش از میلاد بر پایه رمه‌داری و گله‌داری متحرک استوار بوده است (Iravani Ghadim, 2018a : 21). اولین نمونه‌های اهلی شدن اسب در فرهنگ آفاناسیوا معرف شیوه خاص زندگی این اقوام و ارتباط با محیط زیست است. بر اساس آثار به‌جای‌مانده لگام روی استخوان‌های فک اسب، مهار اسب و سوارکاری در منطقه نیز مشخص شده است (Kozshin, 1970: 93-189). بر اساس بررسی‌های انجام شده زندگی این کوچ‌نشینان از جهات

مختلف به حیوانات به ویژه دام وابسته بوده است. زیرا فرآورده‌های دامی از جمله شیر، گوشت و پنیر مهمترین و شاید در برخی شرایط تنها منبع غذای این اقوام بوده‌اند. همچنین بخشی از پوشاک و وسایل مورد احتیاج این اقوام از حیوانات و محصولات دامی مانند پوست، پشم، استخوان و شاخ تهیه شده است. حرکت به سایر سرزمین‌ها برای چرای بهتر دام‌ها، جنگ، اشغال و تجارت گسترده با آن مناطق و استفاده از منابع جدید سرزمین‌های جدید، یکی دیگر از منابع معیشت اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا محسوب می‌شود (Irvani Ghadim, 2018b: 106). بر اساس مطالعات باستان‌شناسی درباره تدفین‌های کورگانی، اسکلت کامل یا قسمتی از استخوان‌های حیوانی به صورت قربانی شناسایی شده است که نشان‌دهنده قربانی به شیوه گرم و سرد بوده است.^۱ این قربانی و آئین تدفین حیوانات در قبور مجزا یکی از سنت‌های متداول در ارتباط با شیوه تدفین مردمان کوچ‌روی جنگجوی اوراسیا است که در کورگان‌های ایران نیز مشخص شده است. بیشتر این تدفین‌ها به صورت تدفین کامل حیوان انجام شده و بیانگر ارزش و اهمیت آن حیوان در میان آن جوامع است. ولی گمان می‌رود در دوره‌های بعد سنت قربانی کردن حیوانات همراه با متوفی به دلایل اقتصادی معمول شده است. از مهمترین حیوانات قربانی شده می‌توان اسب، گوسفند، بز و گاو نر را نام برد (Irvani Ghadim, 2018a: 25-28).

به طور کلی اقوام کوچ‌رو با گزینش حیوانات به عنوان اساس معیشت و زندگی رمه‌داری در پی دستیابی به علوفه و مرتع تازه برای تعلیف، تحت تأثیر زیست‌بوم بوده و به صورت افقی در امتداد رودخانه‌ها در حرکت بوده‌اند. تأثیرات محیط طبیعی و جغرافیایی بر ساختارها و پوشش گیاهی از جمله عوامل تأثیرگذار در معیشت آنهاست. صیادی و استفاده از آبیان، شکار حیوانات وحشی همانند گراز، خرس، گوزن، روباه، گرگ و پرنده‌گان و جمع‌آوری دانه‌های روغنی از دیگر مؤلفه‌های معیشتی این اقوام در ارتباط با محیط طبیعی است. تجارت منطقه‌ای و

۱ در فرهنگ اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا قربانی حیوانات برای تدفین به دو شیوه سرد و گرم انجام می‌شد. در قربانی به شیوه گرم سر حیوان بریده می‌شد تا خون حیوان جاری شود. در این شیوه قسمت‌های مختلف استخوان‌های حیوانی به صورت جدا جدا در لیمیت قبر یا بسترهای مختلف کورگان شناسایی می‌شود. در شیوه قربانی سرد با ضربه‌ای که به گیج‌گاه حیوان وارد می‌شد، باعث مرگ یا بیهوشی حیوان شده سپس تدفین به صورت کامل و به شکل *insitu* انجام می‌شد (Irvani Ghadim, 2018a: 25-28).

فرمانطقه‌ای اقوام کوچ‌رو بر اساس منابع معدنی محلی و فناوری استفاده از مواد خام معدنی همانند آهن بوده که در تسلط بر محیط زیست، شکار، جنگ و استفاده از منابع سرزمین‌های اشغال شده اهمیت فراوانی داشته است.

نتیجه‌گیری

بر اساس بررسی‌های انجام شده برای تبیین انسان‌شناختی جوامع کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا در شمال و شمال غرب ایران بر پایه فرهنگ مادی تدفینی باستان‌شناختی نتایج ذیل به دست آمد. ساخت معماری قبور کورگان قابل مقایسه با گونه‌های مشابه در سرزمین‌های مجاور و نشان‌دهنده ارتباط فرهنگی و تجارت منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای سازندگان این قبور است. ورود اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا از دو ناحیه در شمال شرق از مسیر جنوب غربی ترکمنستان و شمال غرب از طریق دلتای رودهای کر، ارس و آناتولی شرقی پیشنهاد می‌شود. با ورود به سرزمین ایران و با انتشار در مسیرهای امن و اطراف رودخانه‌ها به دنبال محل‌های دارای چرا (علوفه) انتشار یافته‌اند. این اقوام در قسمت شرقی با ورود به قسمت‌های مرکزی و جنوب ترکمنستان در هزاره دوم پیش از میلاد به علت شرایط زیست‌محیطی سبب ایجاد فرهنگ جدید در آسیای میانه بر اساس ساختارهای مگالیتیکی قبور کورگانی شدند. حرکت این اقوام به سمت غرب تا سرزمین‌های شمالی دریای سیاه مشخص شده است. به طور کلی تدفین کورگان معرف تدفین‌های اقوام جنگجو و کوچ‌رو استپ اوراسیا از جنوب سبیری و قزاقستان و از قفقاز تا مجارستان است که از استپ اوراسیا تا دشت‌های شرقی مغولستان، شرق اروپا تا جنگل‌های شمال سبیری، مجارستان در غرب، نواحی اطراف دریای سیاه و قفقاز جنوبی، اطراف دریای خزر، شمال و شمال غرب ایران، اطراف دریای آرال تا شرق آسیای میانه و بیابان‌های جنوبی آن قابل ثبت و معرفی است. رواج تدفین کورگانی در غرب دریای خزر و مناطق شمال غرب ایران از مهاجرت این اقوام به سمت غرب در مناطق شمالی جمهوری آذربایجان و مرکز گرجستان به مناطق شمال غرب ایران از کناره رود کر و در ادامه آنها به سمت غرب و رود ارس در اواخر عصر برنز مشخص شده‌اند. این اقوام بعد از ورود به شمال غرب ایران به مناطق مرکزی تا جنوبی آن مهاجرت کرده و در نواحی معتدل و مناسب برای تعلیف دام پراکنده شده‌اند. شاخه شرقی این اقوام در عصر برنز قدیم با حرکت در مسیر شمال شرقی دریای خزر وارد مناطق مرکزی ترکمنستان شده و با اسکان در دامنه کوه‌های شمالی کپه داغ در جنوب ترکمنستان و در

میانه و اواخر عصر برنز به قسمت‌های غربی ازبکستان و تاجیکستان در شرق و شمال شرقی ایران پراکنده شده‌اند.

با مقایسه قبور کورگانی ایران با گونه‌های مشابه در سرزمینهای مجاور، ارتباط فرهنگی و تجارت منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای سازندگان این قبور مشخص می‌شود. در اجرای مراسم تدفین قبور کورگانی، قدرت و رتبه فردی و طبقه حاکم بر اساس ارتفاع پشته، تجمع سنگ‌ها در ساختار پشته‌ها، آثار اهدایی، و حیوانات قربانی شده مشخص است. بر اساس بررسی‌های انجام شده از قبور کورگانی می‌توان چهار طبقه اجتماعی در این فرهنگ را مشخص کرد که عبارت‌اند از: ۱- طبقه حاکم، ۲- سوارکاران جنگجو، ۳- چوپانان رمه‌دار، ۴- مردم عادی. آداب و رسوم تدفین این اقوام با وجود داشتن تفاوت‌های برخاسته از موقعیت اکولوژیکی آنها، با ایده ای مشترک (احتمالاً اعتقادی) در ارتباط با فرم تدفین‌ها نمایان شده که در بررسی منشأ آن باید سیر مهاجرت اقوام کوچ‌روی جنگجوی اوراسیا را در نظر گرفت. وجود آثار تزیین شده با فیروزه بیانگر ارتباط تجاری بین ایران و باکتریا و مناطق شرقی‌تر در آسیای میانه است. وجود صدف‌های آب شور، سنگ‌های عقیق، مهره‌های خمیر شیشه، سنگ‌های یشم و ابسیدین در تدفین‌ها نشانه جایگاه اجتماعی متوفی و نشان‌دهنده رابطه تجاری سازندگان این قبور با نواحی جنوب اکرین، قفقاز، شرق آناتولی و آذربایجان است.

بر اساس مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناسی، معماری قبور کورگانی ایران قابل مقایسه با معماری قبور کورگان در سرزمین‌های مجاور ایران همانند آناتولی، آذربایجان، گرجستان، ارمنستان، ترکمنستان، ازبکستان، تاجیکستان، قرقیزستان، قزاقستان و روسیه است و معرف سازنده آنها به عنوان اقوام کوچ‌رو جنگجوی اوراسیا است. تدفین‌های کورگانی شمال و شمال غرب ایران به چهار دسته تقسیم می‌شوند: دسته اول کورگان گودالی: در حفاری سال‌های اخیر در استان آذربایجان شرقی در محوطه‌هایی همچون چلولو، سقین ده، زردخانه، لاریجان، جعفرآباد و طوعلی سفلی، در استان آذربایجان غربی در محوطه‌های تپه مجید، تپه شخص، بسطام و در استان اردبیل در محوطه‌های نیارق شناسایی شده است. استفاده از فرهنگ تدفین گودالی در عصر برنز اوراسیا در منطقه استپی رودخانه دانوب تا غرب اورال جنوبی و در شرق نقش مهمی در فرهنگ تدفین آن مناطق داشته است. در ادامه این نوع تدفین و سیر حرکتی آن از شرق به غرب کورگان‌هایی با تدفین گودالی در قسمت‌هایی از شمال غرب ایران و آناتولی شناسایی شده‌اند. دسته دوم: قبور کورگان اتاقدار. نمونه‌های این تدفین در استان‌های آذربایجان

شرقی در محوطه زردخانه، در استان آذربایجان غربی در محوطه‌های خانقاه ترگور، سه گردان و در استان گیلان در محوطه‌های آق اولر و قلعه گردن مشخص شده است. دسته سوم: قبور کورگان سردابه‌ای. نمونه‌های تدفینی سردابه‌ای در استان آذربایجان شرقی در محوطه جعفرآباد، در استان اردبیل در محوطه خرم‌آباد و در استان کردستان در محوطه چنگبار شناسایی شده است. دسته چهارم: قبور کورگان سوربنایا است که یک نمونه آن در محوطه شیرچاک در استان گیلان شناسایی شده است.

شیوه خاص زندگی اقوام رمه‌دار اوراسیا، نوع معیشت وابسته به آن و جبر محیط پیرامون را مشخص می‌کند. در مطالعات مربوط به تدفین‌های کورگان در ایران اسکلت حیوانات همراه با تدفین‌های انسانی مشخص شده است که اهمیت حیوانات در زندگی اقوام کوچ‌رو به لحاظ اعتقادی و وابستگی معیشت را به آنها نشان می‌دهد. از مهمترین حیوانات قربانی شده میتوان اسب، گوسفند، بز و گاو نر را نام برد. شکار حیوانات وحشی، صیادی، استفاده از دانه گیاهان و همچنین تجارت بر اساس منابع معدنی محلی و فناوری استفاده از مواد خام معدنی از جمله ارتباط اقتصاد معیشتی این اقوام با محیط طبیعی است. این اقوام رمه‌دار در ارتباط با منابع آبی در شیب خاصی با توجه به نوع دام در ارتباط با پوشش گیاهی هستند. حرکت به سمت سایر سرزمین‌ها با جنگ و اشغال و استفاده از منابع آنها از جمله منابع معیشتی این اقوام محسوب می‌شود.

آثار محدودکنندگی عوامل محیطی بر روی معیشت‌های انسانی از شمال به جنوب یا از شمال غرب به جنوب شرق شدت دارد و متناسب با شرایط محلی و موضعی حرکت اقوام کوچ‌رو اوراسیا در دامنه‌های شمالی البرز و نواحی شمال رشته کوه زاگرس نمایان شده‌اند.

حرکت اقوام رمه‌دار برای تأمین علوفه و آب در مسیر رودخانه‌ها به صورت افقی، در ادامه مسیر امن و استپ‌های با پوشش گیاهی مناسب برای تعلیف دام است. منطقه شمال غرب ایران، مناطق غربی و دامنه کوه‌های زاگرس از شمال غرب به جنوب شرق به دلیل شرایط آب و هوایی مناسب، داشتن دشت‌های وسیع، وجود رودخانه‌های متعدد، بیشترین اطلاعات قبور کورگان در ایران را نشان می‌دهد.

منابع

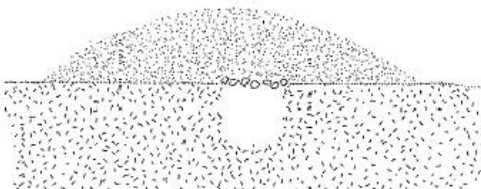
- آجورلو، بهرام و عسگری‌پور، وحید (۱۳۹۱). سنت سفالگری ناحیه خداآفرین و نظریه پویایی فرهنگی عصر آهن. مطالعات باستان‌شناسی. ۲(۴). ۱۲-۲.
- آقدم، ژاله (۱۳۸۸). گزارش ثبتی گورستان هریس منصوری. آرشیو فنی اداره میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی.
- ایروانی قدیم، فرشید (۱۳۹۲). گزارش کاوش فصل دوم جعفرآباد و طوعلی‌سفلی. سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی.
- خام‌اچی، بهروز (۱۳۸۳). قلعه‌های آذربایجان. تبریز: انتشارات مهدآزاد.
- خان‌محمدی، بهروز (۱۳۸۹). مقبره‌ای از عصر آهن در بایزید آباد نقده (آذربایجان غربی). باستان پژوهی. ۸.
- خلعتبری، محمدرضا (۱۳۷۸). گزارش پایانی کار میدانی گورستان پیش از تاریخ - تاریخ گورستان فریان و آق‌اوله. سازمان میراث فرهنگی کشور.
- رامین، شهرام (۱۳۸۶). گزارش مقدماتی اولین فصل گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم بنای قلعه گردن. اداره کل میراث فرهنگی گیلان، پژوهشکده میراث فرهنگی.
- رضالو، رضا و آیرملو، یحیی (۱۳۹۶). حضور سکاها در شمال غرب ایران، مطالعه موردی گورستان خرم‌آباد، مشکین شهر اردبیل. پژوهش‌های باستان‌شناسی. ۱۳(۷).
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۸۳). سفال و سفالگری در ایران. تهران: ققنوس.
- کرول، استفان (۱۳۵۸). سفال‌های پیدا شده در حفاری بسطام در سال ۱۹۷۰، گزارش‌های باستان‌شناسی در ایران. سروش حبیبی. تهران: نشر کتاب.
- معمدی، نصرت‌اله (۱۳۷۳). گزارش قلعه زیویه، گورستان چنگبار کاوش‌های باستان‌شناختی. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی.
- مقدم، محسن (۱۳۴۰). گزارش حفاری‌های باستان‌شناسی شیرچاک. سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشکده باستان‌شناسی.
- نقشینه، امیرصادق (۱۳۹۰). گزارش مقدماتی فصل کاوش در صائین قلعه زنجان. پیام باستان‌شناسی. ۸(۱۵).
- نیکنای، کمال‌الدین (۱۳۹۰). بررسی و شناسایی محوطه زردخانه اهر با همکاری گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.

- واندنبرگ. لویی. (۱۳۴۵). آیین تدفین در عصر آهن III در پشتکوه، قبرستان‌های نوع ورکبود. ترجمه ابراهیم مرادی و مصطفی عبداللهی. جمله فرهنگ ایلام. ۷ و ۸.
- هژبری نوبری. علیرضا (۱۳۸۷). فصل دوم کاوش در گورستان لاریجان. سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی آذربایجان شرقی.
- Arne. T. J. (1945). **Excavations at shah tepe, Iran**. Stockholmisino – swedish expeditono-voll69 fasc 3/5.
- Courcier. A. (2008). **Ancient metallurgy in the Caucasus during the chalcolithic and early bronze age: recent results from excavation in western Azerbaijan**. A. Gasanova & A. Hupmann, Metalla, Nr.15.1. 21-32.
- Cover. Lois B. (1971). **Anthropology for our time**. Oxford book Co.
- Edwards, R. M. (1981). **Pottery of Haftavan VIB (Urmia ware)**. IRAN. VOL XIX. 101-140.
- Hanks. B. (2000). **Iron age nomadic burials of the Eurasian steppe a discussion explority burial rirual complexity**. kurgans, ritual sites, and settlements Eurasian bronze and Iron Age, Ed by Jeannine Davis Kimball. Part I, 19-30.
- Iravani Ghadim. F. (2011). **Jafar Abad VIII. Kurgan Kazıları, Kuzevbatı İran**. Karadeniz'den Fırat'a Bilgi Üretimi. Önder Bilgi'ye Armağan Yazıları (Eds. A. Öztan/Ş. Dönmez). İstanbul. 191-216.
- (2013). **Excavations in Jafar Abad: Preliminary Report of Kurgan**. No V. lux et Ponto Euxino Studies Presented in Honour of Sumer Atasoy, Edited by Şevket Dönmez, Hel Yayincilik, 215-234.
- (2014). **Jafar Abad Kurgan No IV, SCRIPTA: Essays in Honour of Veli Sevin, A Life Immersed in Archaeology**. Editör Aynur Özfırat, Ege Yayınları, İstanbul .87-106.
- (2015). Jafar Abad kurgans excavations, international symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, edited by Mehmet Işıklı and Birol Çan. Cambridge Scholars Publishing, this book first published. 89-111.
- (2018a). **The role of domestic animals in the life of Eurasian nomadic warrior groups in light of recent archaeological evidence**. TÜBA-AR. 22.
- (2018b). **Animal remains excavated at Jafar Abad and Tu Ali Sofla kurgans**. North west of Iran Tuba-Ar 23. 101-120.
- Jalilov. B., Valentini. S., Crescioli. L., Pappalardo. Ch., Russo. S., & Laneri. N. (2020). **Unveiling the funerary sequence of a Kura-Araxes kurgan: the case of kurgan 8 in the Sadili plareau**. Anatolica XLVI.
- Janiak R. (2014). **Kurhany z młodszych okresów epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na Pojezierzu Kaszubskim**. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Fundacja Uniwersytetu.
- Kachalova. (1985). **Качалова Н.К. Периодизация срубных памятников Нижнего Поволжья Срубная культурно-историческая общность Куйбышев**.
- Kaliff, A. (2005). **The Vedic Agni and Scandinavian Fire Rituals. A Possible Connection**. Current Swedish Archaeology 13.
- Kleiss. W. (1970). **Ausgrabungen in der urariaischen festung Bastam (Rusahinili) 1969**.
- (1971). **Zendan.I. suleiman. Die bauwerke, franz steiner verelag GmbH**. Wiesbadem.
- Kohl. L. (1993). **Preliminary report on the 1992 excavations at Horom, Armenia**, Ruben. S. Badalijan, R. Gorny, D. Stronach, A. V. Tonikjan, S. Hamayakjan, s. Mandrikjan, M. Zardarjan & C. Ednes, IRAN, VOL XXXI, 1-24.
- Kozshin. P. (1970). **O psaliach is afanasievskih mogil**. Sovetskaya Archeologiya 4. 189-93.

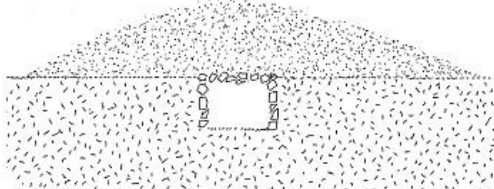
- Kushnareva. S. (1999). **Kareine Khristoforovna, the southern Caucasus in prehistory: stages of cultural and socioeconomic development from the eighth to second millennium B.C.** University of Pennsylvania museum.
- Makarova L. A. (1978). **Materialy k okhotnich'e-promyslovoy faune èpokhi neolitai bronzy Kazakhstana.** Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana.
- Marushchenko. A. A. (1959). **Kurgannye pogrebeniia sar- matskogo vremeni v podgornoïpolose Iuzhnogo Turkmenistana.** Trudy Instituta istorii, archeologii i ètnografii Akademii nauk Turkmenistanskoï SSSR 5, Ashkhabad.
- Minor. S. (2014). **The archaeology project in the Samarkand area (Sogdiana): excavations at Kojtepa (2008-2012).** Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo Institute of Archaeology of the Acad emy of Sciences of Uzbekistan, Samarkand – Napoli.
- Muscarella, O. W. (1969). **The tumuli at Se Girdan a preliminary report, associate curator of ancient near eastern art.** The metropolitan museum journal. 2. 5-25.
- (1971). **The tumuli at Se Girdan: second report**", Metropolitan Museum Journal. 4. 5-28.
- (2003). **The chronology and cultural of se- gidam phase III ancient civilization from schytia to Siberia.** 9.
- Nagler. A. (1996). **Kurgane der Mozdok-Steppe in nordkaukasien.** Band 3, VML, Espelkamp.
- Окладников А. П. (1956). **Пещера Джебел – памятник древней культуры прикаспийских племен Туркмении.** in М.Е. Массон (ed.), Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции VII, Ашхабад.
- Özfiat. A. (2009a). **Excavation of the Bozkurt kurgan cemetery 2007.** First preliminary report. Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan 41. 233-247.
- (2009b). **Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazıları.** Belleten LXXIII-268. 635-674.
- (2011). **Earlier Settlements of Bozkurt Kurgan Cemetery: From Chalcolithic to Middle Bronze Age.** Proceedings of Conference on Early farming cultures of Caucasus: Devoted to the 60 years of the discovery of the Kultepe monument in Azerbaijan (Baku, 02-06 November 2011). 113-127. Bakı 2012.
- (2014). **Bozkurt Kurgan Mezarlığından Ayrışık Bir Kap (A Middle Bronze Age Vessel from the Bozkurt Kurgan Cemetery).** Armağan Erkanal'a Armağan: Anadolu Kültürlerine Bir Bakış-Compiled in Honor of Armağan Erkanal: Some Observations on Anatolia Cultures, Eds. N. Çınardalı-Karaarslan ve diğ., 319-326, Ankara 2014.
- (2019). **Kurgans in the Highlands of Eastern Anatolia: From the Kura-Araxes Period to the Urartian Kingdom.** Constructing Kurgans: Burial Mounds and Funerary Customs in the Caucasus and Eastern Anatolia During the Bronze and Iron Age, StudieS on the Ancient neAr eASt And the Mediterranean. SANEM 4. 91-104.
- Parzinger. H. (2017). **Burial mounds of Scythian elites in the Eurasian steppe: New discoveries, Albert Reckitt Archaeological Lecture.** Journal of the British Academy.
- Quliyev. F. E. Qasimov. P. P. Hüseyinov. F.R. Brileva. O. Səlimbəyov. G. A. Ələkbərov. V.Ə. (2015). **Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar,** Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı. 420 səh.
- Roosevelt. C. (2006). **Tmulus survey and museum research in Lydia, western turkey: determining Lydian and persion period settlement patterns.** Journal of field archaeology. 31(1). 61-76.
- Schmauder. M. & Bemma. B. (2015). **Arsacid Iran and the nomads of centeal Asia -ways of cultural transfer some preliminaries.** Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millenium CE, Bonn Contributions to Asian Archaeology. 7.
- Seyidov. A. (2003). **Naxçıvan e.ə.VII-II minilliklərdə.** Azerbaijan national academy of science archaeology and ethnograohy institute.

- Smith, T. A. (2009). **The archaeology and geography of ancient Transcaucasian societies: the foundations of research and regional survey in the Tsaghahovit plain.** Armenia, Rubens S. Badalyan, Pavel Avetisyan, vol1, the university of Chicago oriental institute publications.
- Sverchkov. L. M. (2008). **The Kurganzol Fortress (on the History of Central Asia in the Hellenistic Era).** Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
- Svyatko. S.V., Polyakov. A.V., Soenov. V.I., Stepanova. N.F., Reimer. P.J., Ogle. N., & et al. (2017). **Stable isotope palaeodietary analysis of the Early Bronze Age Afanasyevo Culture in the Altai Mountains, Southern Siberia.** Journal of Archaeological Science: Reports 14(Supplement C).
- Zdanovich. S. Y. (1984). **Keramika sargarinskoi kultury in Bronzovyi vek Uralo-Irtyskogo mezhdurechy an Ed.** Chlyabinsk state University.

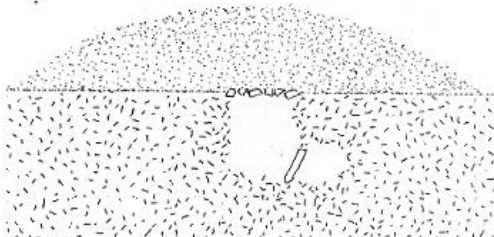
پیوست‌ها طرح‌ها

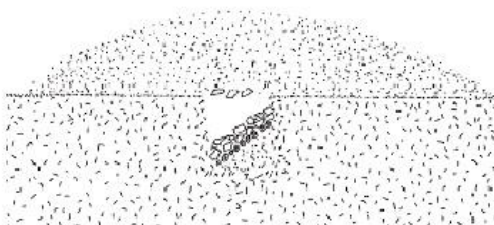
کورگان گودلی

کورگان اتق‌دار

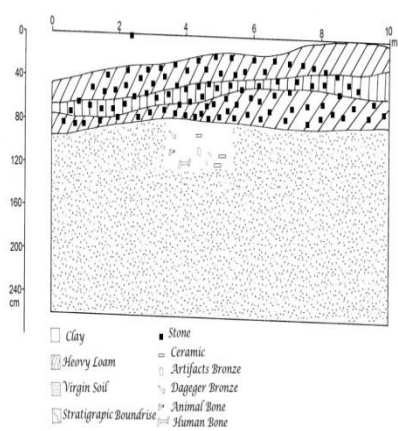

کورگان سردابه‌ای

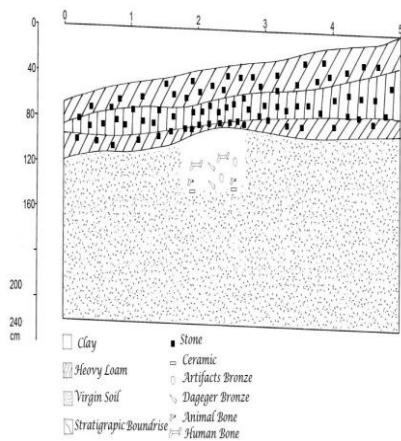

کورگان سورینایا

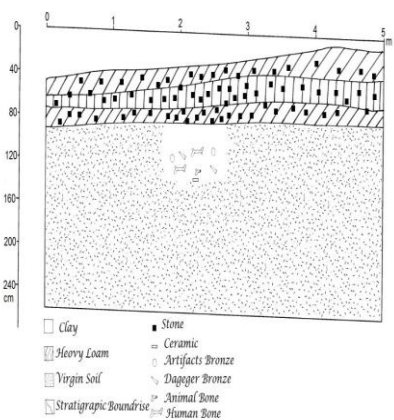
طرح (۱): طرح پیشنهادی کورگان‌های ایران (افضلی، ۱۳۹۸: ۷۲۰)

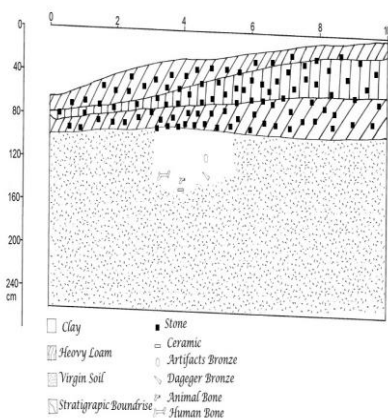
طرح (۳): طرح پیشنهادی کورگان گودالی سقین ده (همان، ۵۵۹)

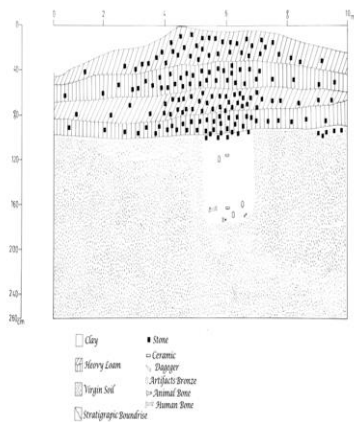
طرح (۲): طرح پیشنهادی کورگان گودالی چولولو (همان، ۵۹۹)

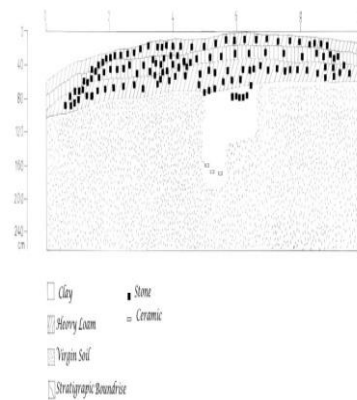
طرح (۵): طرح پیشنهادی کورگان گودالی لاریجان (همان، ۵۶۳)

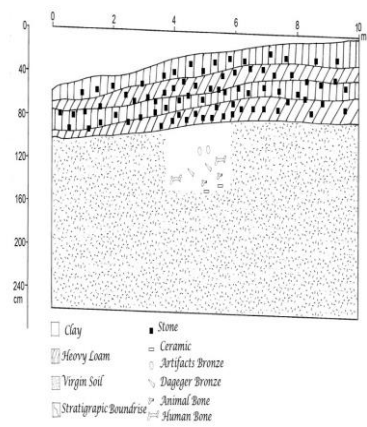
طرح (۴): طرح پیشنهادی کورگان گودالی زردخانه (همان، ۵۶۱)

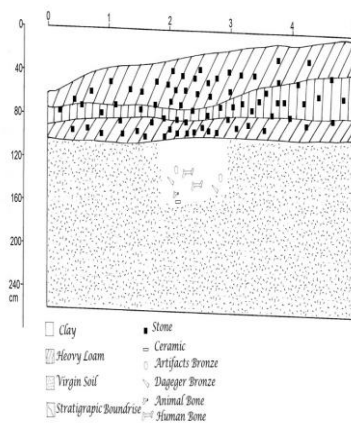
طرح (۷): طرح پیشنهادی کورگان گودالی طوعلی (ایروانی قدیم، ۱۳۹۲: ۲۹۳)

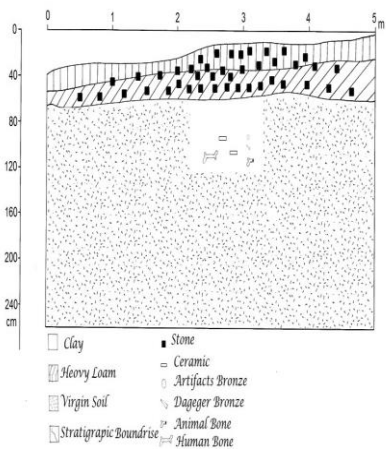
طرح (۶): طرح پیشنهادی کورگان گودالی جعفرآباد (ایروانی قدیم، ۱۳۸۹: ۲۶۳)

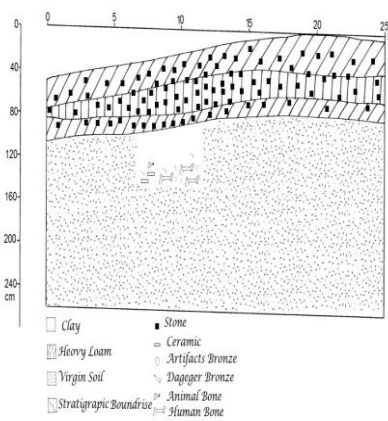
طرح (۹): طرح پیشنهادی کورگان گودالی تپه شخص (همان، ۵۶۸)

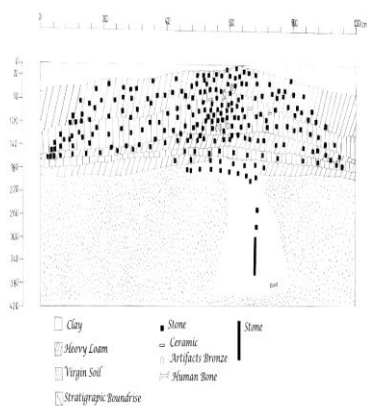
طرح (۸): کورگان گودالی تپه مجید (افضلی، ۱۳۹۸: ۵۶۸)

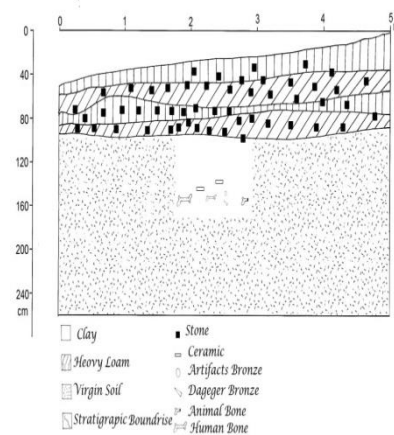
طرح (۱۱): طرح پیشنهادی کورگان گودالی نیارق (همان، ۵۸۶)

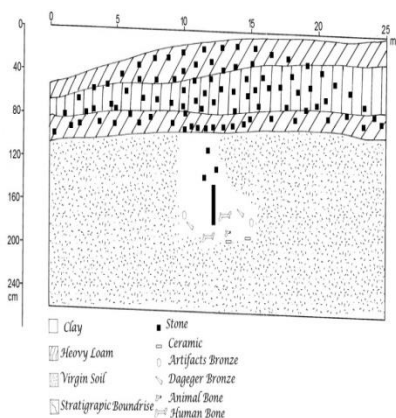
طرح (۱۰): کورگان گودالی بسطام (همان، ۵۶۹)

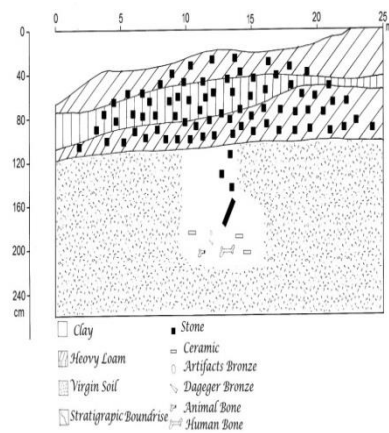
طرح (۱۳): طرح پیشنهادی کورگان سردابه‌ای جعفرآباد (ایروانی قدیم، ۱۳۹۲: ۲۶۵)

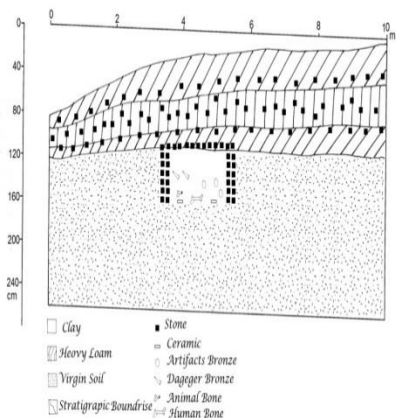
طرح (۱۲): طرح پیشنهادی کورگان گودالی بونو (همان، ۵۸۷)

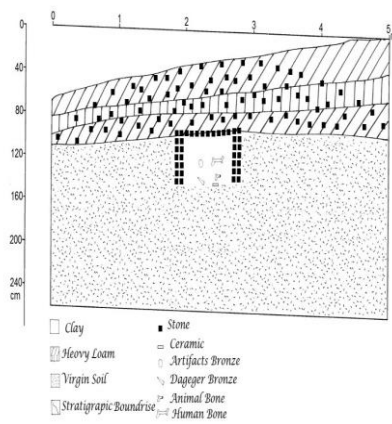
طرح (۱۵): طرح پیشنهادی کورگان سردابه‌ای
چنگبار (همان، ۶۶۱)

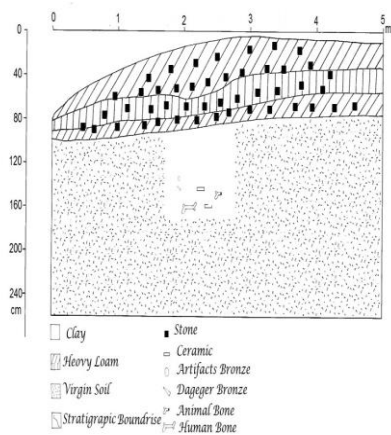
طرح (۱۴): طرح پیشنهادی کورگان سردابه‌ای
خرم‌آباد (افضلی، ۱۳۹۸: ۵۸۸)

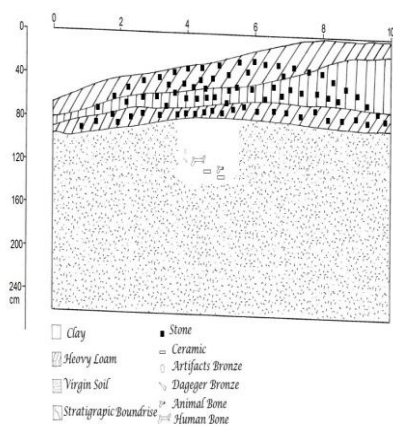
طرح (۱۷): طرح پیشنهادی کورگان اتاقدار خانقاه
ترگور (همان، ۵۶۵)

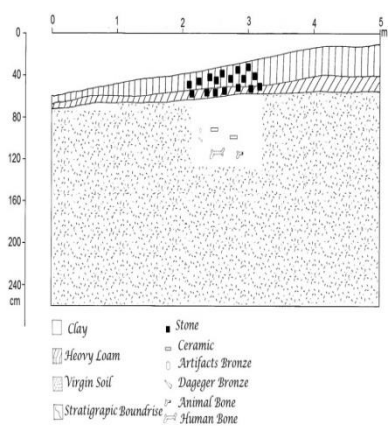
طرح (۱۶): طرح پیشنهادی کورگان اتاقدار زردخانه
(همان، ۵۶۱)

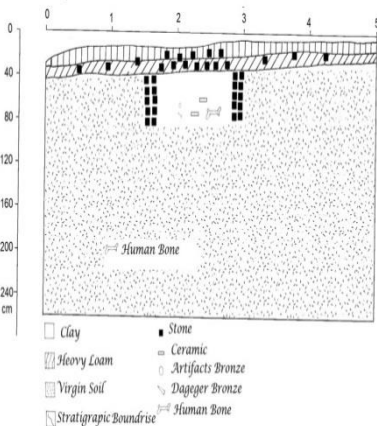
طرح (۱۹): طرح پیشنهادی کورگان اتاق‌دار آق اولر (همان، ۶۹۰)

طرح (۱۸): طرح پیشنهادی کورگان اتاق‌دار سه‌گردان (همان، ۵۶۷)

طرح (۲۱): طرح پیشنهادی کورگان سوربنایا شیرچاک (همان، ۶۸۹)

طرح (۲۰): طرح پیشنهادی کورگان اتاق‌دار قلعه گردن (همان، ۶۹۹)